

Eimantas PILECKAS
Vytauto Didžiojo universitetas

Egzilinės sąmonės formos XX a. 6–7 dešimtmečių Czesławo Miłoszo ir Vytauto Kavolio eseistikoje

Santrauka. Straipsnio tikslas – aprašyti galimas egzilinės sąmonės formas remiantis dviejų skirtingų, tačiau savo egziline patirtimi panašių intelektualų XX a. 6–7 dešimtmečiuose paskelbtais tektais – Czesławo Miłoszo esė „Pavergtas protas“ (1953) ir Vytauto Kavolio esė „Nužemintųjų generacija: egzilio pasaulėjautos eskizai“ (1968). Straipsnyje plėtojamos kelios, pirmiausia egzilio tyrėjams svarbios idėjos: esama bent dviejų skirtingų – straipsnyje įvardijamų kaip *subjektyvioji* ir *objektyvioji* – egzilinės sąmonės formų; netgi priverstinai pasitraukęs žmogus, todėl *prima facie* laikytinas egzilu, nebūtinai turi egzilinę sąmonę; egzilinę sąmonę žmogus gali susiformuoti likdamas gyventi jį pasitraukti skatinančiomis sąlygomis, tačiau aktyviomis sąmonės pastangomis joms priešindamasis.

Raktažodžiai: egzilinė sąmonė, vidinis emigrantas, egzilis, nužemintųjų generacija, subjektyvioji egzilinė sąmonė, objektyvioji egzilinė sąmonė.

Įvadas

Neretai tarptautinis žodis „egzilis“ (lot. *exilium*) vartojamas kaip „išėivijos“ ar „emigracijos“ lietuviškas pakaitas, tačiau socialinių ir humanitarinių mokslų atstovai – bent jau lietuviai – šiam žodžiui dažniausiai suteikia „priverstinio pasitraukimo“ konotaciją¹, nors ir ne tokią stiprią kaip žodžiui „tremtis“. Kitaip tariant, tokiam suvokimui būdinga tam tikra ambivalencija: viena vertus, egzilis suprantamas kaip priverstinai pasitraukusieji, kita vertus, dėl to jie patys savaime nevadintini ištremtaisiais ar tremtiniais. Tai skatina

¹ Tokia reikšmė žodį „egzilis“ siūlo vartoti ir kalbininkai. Žr. „Ar vartotinas žodis „egzilis“?“, *Valstybinė lietuvių kalbos komisija*, žiūrėta 2025 gruodžio 17, <https://vlkk.lt/konsultacijos/5230-egzilis>.

kalbėti apie tam tikros egzilio, arba egzilinės, sąmonės prisiėmimą ir ne visiems egzilyje esantiems vienodą jos pasireiškimą, taigi ir galimą jos nepasireiškimą arba sąmoningą atmetimą.

Straipsnyje kvestionuojama istoriografijoje ir tarp socialinių mokslų atstovų nusistovėjusi samprata, kad egzilį sudaro vien žmonės, priverstinai pasitraukę iš savo gyvenamosios, dažnai gimtosios aplinkos ar teritorijos, ir keliami kita – tai, kad egzilu įmanoma būti likus gyventi pasitraukti skatinančiomis sąlygomis, tačiau aktyviomis sąmonės pastangomis joms priešinant. Todėl, keliant idėją, kad esama bent dviejų skirtingų egzilų tipų, o kartu – dviejų egzilinės sąmonės formų, šiame darbe siekiama aprašyti galimas egzilinės sąmonės formas daugiausia pasitelkiant du XX a. 6–7 dešimtmečiuose pasirodžiusius tekstus – Czesławo Miłoszo (1911–2004) 1953 m. paskelbtą esė „Pavergtas protas“ („Zniewolony umysł“) ir 1968 m. Vytauto Kavolio (1930–1996) publikuotą esė „Nužemintųjų generacija: egzilio pasaulėjautos eskizai“.

Siekiant geriau pagrįsti Cz. Miłoszo ir V. Kavolio atvejų pasirinkimą egzilinės sąmonės problemos analizei negalima nepaminėti, kad istoriografijoje esama nemažai darbų, skirtų šių asmenybių veiklos ir kūrybos tyrimams. Tarp tokių darbų, skirtų Cz. Miłoszo kūrybiniam palikimui, neabejotinai minėtini Tomo Venclovos, Leonido Donskio, Dariaus Kuolio, Gintauro Mažeikio ir daugelio kitų tyrinėjimai. Nemažai dėmesio sulaukė ir V. Kavolio asmenybė bei jo intelektualinis palikimas. V. Kavolį nemažai tyrinėjo Arūnas Sverdiolas, Alvydas Noreika, Egidijus Aleksandravičius, taip pat jau minėti L. Donskis, D. Kuolys ir kiti. Poleminių tekstų, skirtų V. Kavolio idėjoms analizuoti, esama ir žurnale „Metmenys“. Vis dėlto gausioje Cz. Miłoszo ir V. Kavolio tyrinėjimams skirtoje akademinėje ar publicistinėje literatūroje vargiai rastume nors vieną tekstą, kuriame bent iš tolo būtų priartėta prie egzilinės sąmonės problemos nagrinėjimo, pasitelkiant kurio nors, o tuo labiau abiejų šiame straipsnyje keliamai problemai analizuoti pasirinktų autorių tekstus. Atrodo, kad analizuojant minėtas asmenybes dažniau nagrinėjamos tokios temos kaip jų idėjų raiška ir poveikis, kūrybos bruožai, tapatybės problematika, įvairios kultūros istorijos ir visuomenės problemos.²

² Aleksandravičius, Egidijus, „Išlaisvintas liberalizmas ar posovietinis belaisvis?“, in *Lietuviškasis liberalizmas*, t. 2, sud. Leonidas Donskis. Vilnius: Versus aureus, 2012, 15–38; Aleksandravičius, Egidijus, „Vytauto Kavolio Vytauto Didžiojo universiteto atkūrimo versija“, *Darbai ir dienos* 75 (2021), 83–99; Donskis, Leonidas, „Czesławas Miłoszas – prievarta ir stilius“, *Darbai ir dienos* 46 (2006), 89–104; Donskis, Leonidas, „Vytautas Kavolis – visuomenės ir kultūros kritikas“, in *Vytautas Kavolis: asmuo ir idėjos*, sud. Rita Kavolienė ir Darius Kuolys. Vilnius: Baltos lankos, 2000, 194–219; Donskis, Leonidas, „Vytauto Kavolio civilizacijų teorija ir jos pagrindiniai probleminiai židiniai: stilius, sąžinė ir tapatybė“, in *Kultūrologija 12: Rytai–Vakarai: komparatyvistinės studijos*, sud. Antanas Andrijauskas. Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2005, 172–196; Donskis, Leonidas, *Tapatybė ir laisvė: trys intelektualiniai portretai*, vertė Laimantas Jonušys. Vilnius: Versus aureus, 2005; Kuolys, Darius, „Czesławas Miłoszas ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės tradicija“, in *Czesławo Miłoszo kūryba: modernioji LDK tradicijų tūsa*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2012, 15–40; Kuolys, Darius, „Lietuvių kultūros istorija kaip bendruomenės sąmoningumo dirbtuvė“, *Athena* 7 (2011), 44–52; Mažeikis, Gintautas, „Manicheizmai ir Czesławas Miłoszas: moralinės vaizduotės tyrimas“, *Religija ir kultūra* 18/19 (2016), 8–21; Noreika, Alvydas, „Egzistenciniai Vytauto Kavolio liberalizmo pagrindai“, *Politologija* 2 (2016), 41–65; Noreika, Alvydas, „Vytautas Kavolis: liberalizmas ir metafizika“, *Sociologija. Mintis ir veiksmas* 1 (2019), 74–92; Sverdiolas, Arūnas, „Vytauto Kavolio egologija: kelios įžvalgos“, *Darbai ir dienos* 75 (2021), 65–70; Sverdiolas, Arūnas, „Vytauto Kavolio sociologijos filosofinės gijos“, *Athena* 7 (2011), 9–27; Venclova, Tomas, „Abiejų tautų poetas“, in *Pertrūkis tikrovėje*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2013, 366–373; Venclova, Tomas, „Czesławas Miłoszas: neviltsis ir malonė“, in *Vilties formos*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjunga, 1992, 469–477.

Straipsnyje aprašomos dvi – subjektyviosios ir objektyviosios – egzilinės sąmonės formos nurodo egzilo padėtį ir jos išsąmoninimą aplinkos atžvilgiu, tačiau straipsnio autoriaus pasirinkti abiejų egzilinės sąmonės formų įvardijimai tėra sąlyginiai ir išreiškia egzilinės sąmonės radimosi subjektyvųjį arba objektyvųjį pagrindą – priklausomai nuo to, ar egzilu besijaučiąs individas yra idealiai (subjektyviai) ar fiziškai (objektyviai) atitrūkęs nuo konkrečios aplinkos, kurios atžvilgiu susiformuoja bet kuri iš dviejų egzilinės sąmonės formų. Lygiai taip pat aprašant kiekvieną iš jų pagrindžiamas iš esmės tik tokių egzilinės sąmonės formų galimumas, tačiau kiekviena iš jų gali įgyti labai skirtingą turinį. Šiame straipsnyje nagrinėjama, kokį turinį joms suteikia Cz. Miłoszas ir V. Kavolis, atitinkamai reprezentuojantys subjektyviąją ir objektyviąją egzilinės sąmonės formas.

Egzilinės sąmonės formavimosi veiksniai

Prieš aprašant straipsnio autoriaus skiriamas dvi egzilinės sąmonės formas, pirmiausia bandoma nusakyti, kas skatina formuotis egzilinę sąmonę, turint omenyje, kad ne visiems žmonėms ji pasireiškia – jei apskritai pasireiškia – vienodai. Toliau pristatomos dvi tarpusavyje susijusios ir kituose dviejuose straipsnio skyriuose Cz. Miłoszo ir V. Kavolio asmenine patirtimi paremtais tekstais pagrindžiamos tezės: egzilinė sąmonė randasi iš asmens ir jam priešiškos aplinkos sąveikos; egzilinė sąmonė negali atsirasti be žmogaus pastangų suvokti savo egzistencijos prasmę.

Ko gero, nieko keista, kad su XX a. pasaulinių karų ir kitų negandų paženklinta tikrove susidūręs žmogus beveik natūraliai negalėjo nekelti savo vietos tokioje tikrovėje, o sykiu – egzistencijos apskritai prasmės klausimo. Kone egzistencinis poreikis susivokti savo gyvenamojoje aplinkoje skatino intensyvų sąmonės judrumą – sąmoningąją egzistenciją. Tačiau maksimaliai intensyvus sąmonės būdravimas anaipol neužtikrina savosios egzistencijos prasmingumo. Dažnai visai priešingai – intensyvią sąmonę netgi norima slopinti siekiant suteikti savo egzistencijai daugiau prasmės. Neretai sąmonės intensyvumą pasirenkama slopinti maksimaliai ekstensyviu veiklumu. Kaip viename savo tekstų yra pareiškęs filosofas Arvydas Šliogeris, „[j]ei kokiam veikliam kasdienybės žmogui pasakytum, kad pasaulis beprasmiškas <...>, – tokį šnekėjimą jis pavadintų svaičiojimu ar mistika ir pasiūlytų „atgavinti prasmę“ aludėje ar bordelyje. Kitas paragintų užsiimti politika, bizniu ar kitokia naudinga – vadinasi, ir prasminga – veikla.“³

Individualistinės Vakarų civilizacijos žmogus iš esmės susiduria su dažnai kaip tik Vakaruose vengiama aiškiai postuluoti grynai paradoksalia sąmoningo santykio su aplinka problema. Būtent čia, Vakaruose, žmogus, norėdamas suteikti savo gyvenimui, o kartu – pačiai egzistencijai prasmės, yra *priverstas* būti maksimaliai sąmoningas, nes pastangos išsakyti savo vertę tarp kitų, tokių pačių ir skirtingų, atsisakymas suponuotų jo, kaip sąmoningos būtybės, ištirpimą masiškume ir visuotinybėje, o kartu sąmoningosios, todėl prasmingos, egzistencijos prarastį. Kita vertus, tarkime, Rytų kultūroms, pavyzdžiui, indų ar japonų intelektualinei tradicijai, priklausęs žmogus, norėdamas pajusti didžiausios

³ Šliogeris, Arvydas, „Blyksniai Greimo horizontuose“, in *Algirdas Julius Greimas. Asmuo ir idėjos*, t. 2, sudarė Arūnas Sverdiolas ir Eric Landowski. Vilnius: Baltos lankos, 2018, 274.

prasmės teikiamą palaimą, turėtų maksimaliai slopinti savąjį sąmoningumą, nes būtent Rytų filosofiniame mąstyme keliami idėja, kad žmogus gali suteikti savo gyvenimui dvasinę pilnatvę, vadinasi, pasiekti didžiausią egzistencijos intensyvumą, *tik tada*, kai susilieja su aplinka, ištirpsta masiškume ir visuotinybėje. Kitaip tariant, žmogus, kaip iš prigimties neatšaukiamai baigtinė ir todėl, vakariečiui atrodytų, individuali būtybė, gali patirti gyvenimo pilnatvę tik stengdamasis išsivaduoti iš savo individualumo, vadinasi, slopindamas savąjį sąmoningumą, kuris ir tik kuris kaskart žmogų išplėšia iš masiškumo ir skatina individo individualumą. Tokią rytietišką individo dvasinės pilnatvės sampratą neblogai nusako vienoje iš upanišadų paminėti žodžiai *tat twam asi* (iš skr. k. „tu esi tai“), t. y. visa yra viena, arba individas sudaro absoliutą.⁴ Vadinasi, tariant, kad absoliutas yra prasmė *par excellence*, žmogui telieka vaduotis iš savojo individualumo. Vakarų civilizacijoje, kaip minėta, žmogaus sąmoningumas yra gyvenimo ir pačios jo egzistencijos prasmės laidas.

Kone dažniausiai individo gyvenimo prasmės klausimas kyla tada, kai individas, veikiamas ir formuojamas vienos kultūrinės ar civilizacinės aplinkos, patenka į jam svetimą, jo susiformavusiai sąmonei akivaizdžiai priešišką aplinką. Ypač toks klausimas tolydžio kelia vis daugiau sunkumų žmogui, ne savo noru patekusiame į jo paties egzistenciją iš esmės persvarstyti verčiančią ir sykiu ją transformuojančią aplinką. Tokia aplinka tampa egzilinės sąmonės formavimosi terpe, kurioje arba pasiliekiama ir tokiu atveju susiformuoja subjektyvioji egzilinės sąmonės forma, arba iš kurios pasitraukiama ir įgyjama objektyvioji egzilinės sąmonės forma.

Ko gero, tinkamiausia terpe rasti egzilinei sąmonei iki šiol laikytinas XX a. totalitarnių režimų bandymas įtvirtinti naują politinę ir socialinę tikrovę savo šalyse, o kartu – naujai okupuotuose kraštuose ir pastarųjų kraštų gyventojų bandymas arba išsilaikyti naujos, jų ankstesnei gyvenimo patirčiai svetimos santvarkos akivaizdoje, arba pasitraukti svetur. Kaip antai, daug Rytų ir Vidurio Europos gyventojų Antrojo pasaulinio karo pabaigoje, bėgdami nuo besiantinančios Raudonosios armijos ir siekdami išvengti naujos represijų bangos, iš karto pasitraukė į Vakarų. Kiti liko ir prisitaikė gyventi naujomis politinėmis ir socialinėmis sąlygomis arba aktyviai įsitraukdami į gyvenimą pagal komunistinio režimo diktuojamas žaidimo taisykles, arba pasyviai pritapdami, nors viduje ir nepritardami naujai politinei ir socialinei tikrovei. Dar mažesnė dalis buvo tų, kurie bandė pritapti, bet, taip ir nesugebėję to padaryti, pasitraukė vėliau. Būtent prie tokių galima priskirti ir patį Cz. Miłoszą, tiksliai apibūdinusį Antrojo pasaulinio karo pabaigą Europoje kaip „visuotinių klajonių metą“, kai „[j]udėjo visa Europa, milijonai priverstinių darbininkų, kalinių ir belaisvių grįžo į savąsias šalis, milijonai kitų bėgo arba buvo išvaromi iš gimtosios žemės“⁵.

Būtent tiems Cz. Miłoszo minimiems milijonams pabėgusiųjų arba išvartųjų iš gimtosios žemės galima priskirti objektyviąją egzilinės sąmonės formą. Ši forma tampa galima pirmiausia pasitraukus iš savo gimtosios žemės ir pažeidžiant natūraliai susikurtą ryšį su savo sąmonei artima aplinka. Šiuo atveju verta prisiminti jau minėto filosofo A. Šliogerio išplėtotą filotopijos sampratą. Filotopija – paprasčiau tariant, meilė tam tikrai vietai ar

⁴ Apie Vakarų ir Rytų civilizacijų mąstymo skirtumus plačiau žr. Šliogeris, Arvydas, *Transcendencijos tyla. Pamatiniai filosofijos klausimai*. Vilnius: Margi raštai, 2011, 156–157.

⁵ Miłosz, Czesław, *Pavergtas protas*, iš lenkų kalbos vertė Almis Grybauskas. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2022, 204.

susisaistymas su savo gimtąja žeme – pirmiausia suvoktina kaip žmogaus pastanga savo egzistencijai suteikti daugiau prasmės. A. Šliogeris savo tekstuose yra ne kartą raginęs iššaknyti savo žemėje, sau gerai pažįstamoje ir todėl didžiausią gyvenimo prasmę ir egzistencinę pilnatvę teikiančioje mirtingojo dirvoje. Tačiau paklusti A. Šliogerio raginimui išlikti ir neprarasti sąsajų su savąja žeme, savo esmiškos gyvenimo prasmės rastos vieta, yra nelengvas egzistencinis, jei ne metafizinis, uždavinys, juoba kai mirtingasis nuo tokios gimtosios, o kartu prigimtosios ir potencialiai didžiausią prasmę teikiančios vietos atskiriamas prievarta, paminant jo teisę į savosios egzistencijos prasmę.

Siekiant geriau suvokti objektyviosios egzilinės sąmonės materializacijos impulsus, taip pat verta prisiminti žymųjų paryžietiškosios semiotikos kūrėją Algirdą Julijų Greimą – vieną lietuvių, Antrojo pasaulinio karo pabaigoje pasitraukusių į Vakarų ir, kaip ir daugelis iš jų panašių intelektualų, svarsčiusių savo ir savosios kartos gyvenimo prasmės klausimus, gyvenimo prasmės naujos, priverstinės egzistencijos sąlygomis. A. J. Greimas viename paskutinių savo laiškų filosofui A. Šliogeriui iškėlė tokį klausimą: kas lieka, kai nebelieka nieko?⁶ Atrodo, tokiu savo gyvenimo pabaigoje suformuluotu klausimu A. J. Greimas, ko gero, pats to iki galo nė nesuvokdamas, sugebėjo apibendrinti visą XX a. antros pusės lietuvių egzilio egzistencinę patirtį. Kiekvienas egzilas galėtų paklausti to paties: kas lieka, kai nebelieka nieko? Vargu ar įmanoma vienareikšmiškai atsakyti į šį klausimą, bet turbūt paties klausimo svarstymas turi daugiau prasmės nei kokio nors atsakymo į jį pateikimas. V. Kavolis yra rašęs, kad „[j]ei istorija turėtų tikslą, tai tik jo siekimas būtų prasmingas. Jį pasiekęs žmogus pasijustų praradęs tai, kuo gyveno: savąjį siekimą.“⁷ Panašiai galima suvokti ir anksčiau iškeltą klausimą. Kita vertus, siekti atsakymo į jį yra prasminga, prasminga buvo ir nemažai daliai egzilų, netekusių savo būties šaknų ir priverstų tenkintis klajojančių bežemių egzistencija.

Subjektyvioji egzilinės sąmonės forma

Vienu geriausių individo pastangų išlikti jo egzistenciją neigiančioje politinėje ir socialinėje tikrovėje liudijimų iki šiol išlieka lenkų Nobelio literatūros premijos laureato, poeto Cz. Miłoszo 1953 m. paskelbta esė „Pavergtas protas“. Joje autorius nagrinėja individo – intelektualo – laikyseną, kaip jis pats pasakytų, Naujojo Tikėjimo šalyje, vadinamojoje liaudies demokratijoje, o tiksliau – komunistinėje Lenkijoje gyvenančio ir savo padėtį bandančio suvokti žmogaus būklę, jo tolydžio gilėjančią dvasinę krizę. Iš esmės garsioji Cz. Miłoszo esė laikytina visos jo kartos žmonių, susidūrusių su Antrojo pasaulinio karo žiaurumais ir neišvengusių nuo SSRS priklausomų komunistinių režimų įsitvirtinimo Rytų ir Vidurio Europoje, testamentu.

Neatsitiktinai Cz. Miłoszo esė „Pavergtas protas“ dažniausiai nagrinėjama kaip viena reikšmingiausių totalitarinės tikrovės rekonstrukcijų ir intelektualo padėties bei

⁶ Greimas, Algirdas Julius, „[Laiškas] Arvydui Šliogeriui, [1991.]3.9–11“, in *Algirdas Julius Greimas. Asmuo ir idėjos*, t. 1, sud. Arūnas Sverdiolas. Vilnius: „Baltų lankų“ vadovėliai, 2017, 437.

⁷ Kavolis, Vytautas, „Nužemintųjų generacija: egzilio pasaulėjautos eskizai“, in *Žmogus istorijoje*. Vilnius: Vaga, 1994, 76.

pasirinkimų motyvų ir galimybių tokio režimo sąlygomis analizė. Tačiau šiame straipsnyje aprašant pirmąją egzilinės sąmonės formą, straipsnio autoriaus vadinamą subjektyviaja, esė „Pavergtas protas“ nagrinėjama kiek kitokiu aspektu. Subjektyviosios egzilinės sąmonės formos analizės išeities tašku pasirinkta Cz. Miłoszo minėtoje esė pavartota sąvoka „vidinis emigrantas“. Tačiau tokia esė aprašoma savimone pokario Lenkijoje, kurioje dar baigiantis Antrajam pasauliniam karui pradėta įtvirtinti SSRS remiamą komunistinį režimą, buvo būdinga anaip tol ne visiems likusiesiems gyventi pasitraukti verčiančiomis sąlygomis. „Vidiniai emigrantais“ pirmiausia tapo tie, kurie buvo neabejingi prasmingai savo egzistencijai, ir ypač tie, kuriems moraliniai impulsai neleido susitapatinti su naujuoju režimu ir skatino nuolatinę sąmonės priešinimąsi, net jeigu ir ne taip aiškiai artikuliuotą kaip Cz. Miłoszo esė „Pavergtas protas“. Tokią egzilinės sąmonės formą, kol 1951 m. Cz. Miłoszas nutraukė bet kokius ryšius su komunistinės Lenkijos režimu⁸, kurį laiką išgyveno ir pats esė autorius.

Cz. Miłoszas esė „Pavergtas protas“ nagrinėja, kokiomis sąlygomis veikia ir kuria intelektualas daugiausia komunistinėje Lenkijoje, nors kartu taip atskleidžiamos intelektualo ir daugelio kitų žmonių gyvenimo ir veiklos sąlygos daugelyje XX a. komunistinių režimų, neišskiriant pačios SSRS. Cz. Miłoszas žmonių tarpusavio santykius tokiais aplinkybėmis apibūdina kaip vaidinimą, savotišką žaidimą: „[s]unku būtų kitaip nei aktoryste apibūdinti tenykščių žmonių tarpusavio santykius, skirtumas tik tas, kad vaidinama ne teatro scenoje, o gatvėje, kontoroje, gamykloje, susirinkimų salėje ir net kambaryje, kuriame gyvenama“⁹. Iš esmės toks poreikis vaidinti kaip niekur kitur priartėjo prie vokiečių filosofo Eugeno Finko fenomenologinės žaidimo sampratos, pagal kurią žaidimas žmogui yra vienas iš pagrindinių jo pačios būties, arba egzistencijos, fenomenų.¹⁰ Skirtumas tik tas, kad žaidimas tokioje aplinkoje yra priverstinis ir verčia žmogų išlaikyti kaip reta nuolatinę mąstymo įtampą, siekiant ne tik gerai atlikti savo vaidmenį, bet ir išvengti valdžios nemalonės: „[p]atirtis Rytų intelektualą išmokė kontroliuoti visus savo gyvenimo judesius. Jisai matė daugel žmonių, kuriuos pražudė vienas neatsargus pasisakymas, vienas per karštai parašytas straipsnis.“¹¹ Kita vertus, ilgą laiką išlaikyti maksimalų sąmonės budrumą nebūtų lengva, todėl, kaip sako Cz. Miłoszas, „[p]alengvėja suaugus su primestu vaidmeniu“¹². Būtent tokia Cz. Miłoszo aprašoma intelektualą aktyviomis sąmonės pastangomis priešintis verčianti aplinka kuria terpę, palankią rasti subjektyviajai egzilinės sąmonės formai, o kartu – vidinio egzilo tipui.

Cz. Miłoszas, siekdamas nusakyti žmogaus laikysenos pokario Lenkijoje susiformavusioje tikrovėje raišką, randa tokio reiškinio panašumų musulmoniškuose Artimųjų Rytų kraštuose, kuriuose gebėjimas ne tik neatskleisti savo tikrųjų pažiūrų, bet ir aktyviai parodyti pageidautinas pažiūras taip, kad net tavo priešininkai nesuabejotų tavo pažiūrų tikrumu, yra gerai išlavintas. Toks ypatingas islamiškos civilizacijos šalims būdingas socialinis

⁸ Iki galutinio pasitraukimo į Vakarų 1951 m., 1945–1950 m. Cz. Miłoszas dirbo komunistinės Lenkijos diplomatu JAV ir Prancūzijoje.

⁹ Miłosz, *Pavergtas protas*, 67.

¹⁰ Fink, Eugen, *Laimės oazė. Esė apie žaidimo ontologiją*, iš vokiečių kalbos vertė Rūta Jonynaitė. Vilnius: Apostrofa, 2018, 20–21.

¹¹ Miłosz, *Pavergtas protas*, 66.

¹² *Ibid.*, 68–69.

reiškiny, kurio analogiją Cz. Miłoszas regi pokario komunistinėje Lenkijoje ir kitų komunistinių režimų aplinkoje, vadinamas „ketmanu“.¹³ Kaip teigia Cz. Miłoszas, „ketmanas <...> yra visuotinai praktikuojamas liaudies demokratijos šalyse. Panašiai kaip ir musulmoniškuose kraštuose, pranašumo prieš tuos, kurie neverti pažinti tiesą, jautimas yra vienas iš didžiausių malonumų tenyškščiame pasaulėlyje, kuriame tiek nedaug malonumų.“¹⁴ Kitaip tariant, „ketmano esmė yra prieš ką nors nukreiptas savęs realizavimas. Praktikuojantį ketmaną žmogų kamuoja sutinkamos kliūtys, tačiau jeigu jos vieną dieną būtų pašalintos, jisai atsidurtų tuštumoje, kas galbūt dar labiau jį kamuotų.“¹⁵ Šiuo požiūriu subjektyviosios egzilinės sąmonės forma kartu tampa individo prasmingos egzistencijos ar net išlikimo šaltiniu, arba žaidimu *par excellence*, kurį, norėdamas išlikti, turėtų žaisti kiekvienas. Friedrichas Schilleris yra pasakęs, kad žmogus „tik tuomet tikrai yra žmogus, kai žaidžia“¹⁶. Atrodo, kad Cz. Miłoszo aprašytų komunistinių Rytų ir Vidurio Europos šalių gyventojų tokia mintis galėjo būti daug geriau suprasta nei demokratinuose Vakaruose. Iš esmės Cz. Miłoszo parodyta žmogaus sąmonės ambivalencija primena *orvelišką* tikrovę, kurioje susiduriama su *dviminte*, kai tuo pačiu metu tenka mąstyti mažiausiai dviem viena kitai priešingomis kategorijomis.¹⁷

Sąmoningumas intelektualo minties laisvę neigiančioje aplinkoje, kaip parodė Cz. Miłoszas, gali tapti visą žmogaus egzistenciją persmelkiančia našta. „Ligi šiolei, iki dvidešimtojo amžiaus, sąmonė nepavergdavo žmonių. Dar manoji karta, – sakė Cz. Miłoszas, – buvo mokoma, kad protas padedąs išsilaisvinti.“¹⁸ Tačiau tokiems komunistiniams režimams, kurie buvo sukurti vadinamosiose liaudies demokratijose, jau nekalbant apie pačią SSRS, reikėjo, kad jų gyventojai patį režimą priimtų sąmoningai: „[u]žvaldęs protus, gali netrukdomas valdyti šalį“¹⁹. Vis dėlto vertimas sąmoningai priimti individo sąmonei svetimą režimą skatina jo vidinį nutolimą, egziliškumą. Juk, kaip rašė Cz. Miłoszas, aplinkoje, kuri iš žmogaus reikalauja demonstruoti besąlygišką pritarimą, „[t]ik minties pasipriešinimas dar įmanomas“²⁰. Tokiu atveju sąmoningumas gali tapti ir savosios egzistencijos įprasminimo priemone, dvasiniu prieglobsčiu, nors ir skatinančiu susiformuoti subjektyviąją egzilinę sąmonę. Žmogui, neįstengiančiam iširti aplinkoje, telieka remtis pačiu savimi, savo sąmone, kuri *vienintelė* tegali teikti pagrindą žmogaus egzistencijai. Cz. Miłoszas, nagrinėdamas padėtį vadinamosios liaudies demokratijos šalyse po Antrojo pasaulinio karo, konstatavo: „miestų gatvėmis dar blaškosi neprisitaikiusių, nesutinkančių niekur dvasiškai dalyvauti žmonių šešėliai. Tai vidiniai emigrantai“²¹. Būtent tokių žmonių sąmonė ir įtempo santykio su aplinka susiformavimas, parodytas nagrinėjamoje esė „Pavergtas protas“, leidžia įtikinamai kalbėti apie galimą subjektyviąją egzilinės sąmonės formą.

¹³ *Ibid.*, 70.

¹⁴ *Ibid.*, 73.

¹⁵ *Ibid.*

¹⁶ Schiller, Friedrich, „15 laiškas“, in *Laiškai apie estetinį žmogaus ugdymą*, iš vokiečių kalbos vertė Antanas Gailius. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1999, 88.

¹⁷ Žr. Orwell, George, 1984, iš anglų kalbos vertė Virgilijus Čepiejus. Kaunas: Jotema, 2021.

¹⁸ Miłosz, *Pavergtas protas*, 210.

¹⁹ *Ibid.*, 178.

²⁰ *Ibid.*, 184.

²¹ *Ibid.*, 16.

Kita vertus, kai išorėje iš žmogaus reikalaujama besąlygiškos atitikties aplinkai, nors ir suvokiant, kad vienintelė vieta, kuria galima pasikliauti, telieka žmogaus vidinis pasaulis, kyla pamatinis, egzistencinis klausimas: kada žmogaus vidinis pasaulis pasidaro per ankštas, o jo nepaliaujamai būdraujančios sąmonės pastangų nebepakanka išorės spaudimui atremti ir tenka rinktis išorinio egzilo, kaip fiziškai pasitraukusiojo, kelią, atrodo, kaip vienintelę (be mirties) alternatyvą vidinio emigranto būklei ir jo subjektyviajai egzilinės sąmonės formai? Tokį perėjimą nuo vienos prie kitos egzilinės sąmonės formos liudija pats Cz. Miłoszas, kaip minėta, ne iš karto pasitraukęs iš komunistinės Lenkijos.

Aiškindamas savo paties pasirinkimą bandyti prisitaikyti į SSRS įtakos sferą po Antrojo pasaulinio karo visiškai perėjusioje Lenkijoje, Cz. Miłoszas parodo, kodėl pačiam esant poetu ir sykiu intelektualu galėjo tekti kurį laiką taikstyti su jo paties vidinio pasaulio esmiškai neatitinkančia aplinka. Cz. Miłoszas dalijosi:

<...> labiau nei kas nors kitas buvau susijęs su savąja šalimi; buvau poetas, galėjau rašyti tikrai gimtąja kalba ir tik Lenkijoje buvo publika, daugiausia jaunimas, su kuria galėjau užmegzti ryšį. <...> [Bijojau] tapti emigrantu ir būti pasmerktas bergždumui ir tuštumai, kurie paprastai lydi išėivį.²²

Vis dėlto komunistinėje Lenkijoje vis labiau ribojant intelektualo veikimo galimybes ir vis labiau reikalaujant rodyti palankumą komunistų valdžiai, teko rinktis tarp aplinkos, kurioje arba, norint visiškai išreikšti save, tektų radikaliai perkeisti savąją egzistenciją komunistinės santvarkos naudai, arba tenkintis subjektyviaja egzilinės sąmonės forma ir atsakyti visiškos saviraiškos galimybės, ir pasitraukimo, taip prarandant bet kokius ryšius su savo ankstesniąja, dažnai gimtąja aplinka ir perimant objektyviąją egzilinės sąmonės formą. Bandant dar geriau suprasti paties Cz. Miłoszo ne iš karto įvykusio pasitraukimo impulsus, galima pasitelkti porą iškalbingų citatų: „[r]ašytojams apskritai gera liaudies demokratijose. Tenai jie gali visiškai pasišvęsti literatūrai ir gauti pajamas, prilygstančias aukštųjų valdininkų atlyginimams. Tačiau, mano nuomone, už tai tenka mokėti pernelyg didelę kainą.“²³ Arba: „[m]anajam krašte gana vėlai – 1949–1950 metais – iš rašytojų ir menininkų pareikalauta be išlygų pripažinti „socialistinį realizmą“. <...> Nustebau konstatuodamas, kad to neįstengsiu.“²⁴ Gera poezija iš esmės kyla iš iracionalių žmogaus vidinių arba išorinių impulsų, todėl poetas, iš kurio reikalaujama kurti vieną standartą atitinkančiu metodu, negali visiškai išreikšti savęs, todėl tai tapo viena svarbiausių priežasčių ne tik Cz. Miłoszui, bet ir kitiems jo kartoms intelektualams rinktis pasitraukimą.

Rašydamas esė „Pavergtas protas“ Cz. Miłoszas jau buvo visiškai nutraukęs ryšius su komunistine Lenkija. Savo padėtį egzilyje poetas apibūdino kaip benamystę:

Dabar esu benamis. <...> Bet galbūt esu gimęs, kad mano lūpomis prabiltų „amžini belaisviai“? Kodėl turėčiau save perdėti tautos vien todėl, kad galėčiau atsidurti valstybinių leidyklų leidžiamose lenkų poezijos klasikų antologijose, išsižadėti to, kas galbūt yra vienintelis poeto pašaukimas?²⁵

²² *Ibid.*, 185.

²³ *Ibid.*, 10.

²⁴ *Ibid.*

²⁵ *Ibid.*, 269.

Žmogiškosios pilnatvės siekis yra vienas esminių pačios individo egzistencijos suponuotų poreikių, skatinančių sąmoningą egzistenciją. Todėl žmogus, kaip teigia filosofas G. Mažeikis, linkęs keisti primestus pavidalus, vaduotis iš jo vidinio pasaulio neatitinkančios aplinkos. Tokį žmogiškojo išsipildymo vyksmą G. Mažeikis vadina „sąmoningumo metamorfozėmis“²⁶. Paties Cz. Miłoszo atveju „sąmoningumo metamorfoze“ laikytinas vidinio emigranto tapsmas išoriniu emigrantu, o kartu – subjektyviosios egzilinės sąmonės virsmas objektyviaja egziline sąmone.

Cz. Miłoszas, 1945–1950 m. dirbęs komunistinės Lenkijos diplomatu JAV ir Prancūzijoje, galiausiai nebetkęs vilties ir sulaukęs priešiško iš komunistų valdžios dėl negebėjimo prisitaikyti, buvo priverstas palikti Lenkiją. Cz. Miłoszo biografas Andrzejus Franaszekas taip apibendrina poeto pasitraukimą: „[b]ergždumui ir tylėjimui poetą pasmerkiantį atotrūkį nuo savo šalies jis [Cz. Miłoszas, – E. P.] prilygino mirčiai nuo savo rankos.“²⁷ Laimei, Cz. Miłoszas ne tik sugebėjo išsaugoti savo poeto talentą, bet ir patvirtinti V. Kavolio „Nužemintųjų generacijoje“ ištartus žodžius: „[e]gzilo (visiškai sąmoningo žmogaus) drama gali baigtis sugrįžimu. Bet sugrįš tik tai, kas bus egzilyje (istorijoje) sukurta.“²⁸ Todėl neatsitiktinai poreikis veikti ir kurti, taip išsakant tolesnės savosios egzistencijos galimybę, poetui galėjo tapti tikrosios prasmės šaltiniu, arba, kaip pasakytų V. Kavolis, „egzistenciniu reikalavimu“²⁹.

Apibendrinant galima teigti, kad po Antrojo pasaulinio karo Lenkijoje ir kitose regiono valstybėse įsitvirtinęs komunistinis režimas paskatino bent dalį jų gyventojų persvarstyti ir dažnu atveju transformuoti savąją egzistenciją. Vieni, priėmę naujos santvarkos pageidaujamą vaidmenį, prie jos prisitaikė, kiti turėjo pasitraukti. Dar kitiems vieninteliu prieglobsčiu, kurio nepajėgė visiškai kontroliuoti visa persmelkiantis komunistinis režimas, tapo vidinis, dvasinis, pasaulis, kuriamas ir palaikomas nuolatinėmis nepaliaujamai aktyvios individo sąmonės pastangomis, paskatinusiomis rasti subjektyviają egzilinės sąmonės formą.

Objektyvioji egzilinės sąmonės forma

Kita egzilinės sąmonės forma gali būti vadinama objektyviaja. Tai – privertusios žmogų pasitraukti aplinkos atžvilgiu objektyvi, tiesiogiai su ja nesusijusi egzilinė sąmonė. Tokia sąmonės forma daugiau ar mažiau kuriuo nors jų gyvenimo laikotarpiu galėjo pasireikšti daugeliui XX a. antros pusės toli nuo savo gimtosios žemės gyvenančių išėivių. Neatsitiktinai tokius savo žemės netekusius žmones toliau šiame skyriuje analizuojamoje esė „Nužemintųjų generacija“ žymus lietuvių išėivijos intelektualas V. Kavolis vadina nužemintaisiais. Žinoma, nužemintieji jie yra ne tik materialine, bet ir moraline prasme. Nužemintųjų generacija galima laikyti visą XX a. antros pusės žmonių kartą, priverstą palikti savo namus ir ieškoti naujų svetur. Tačiau nauja egzistencinė tikrovė priverčia klausti, kaip egzistuoti naujos, egzilui svetimos tikrovės sąlygomis, galų gale ar buvo galima jos išvengti. Tai

²⁶ Mažeikis, Gintautas, *Įsikitinimai. Sąmoningumo metamorfozės*. Vilnius: Kitos knygos, 2013, 11.

²⁷ Franaszek, Andrzej, *Miłoszas. Biografija*, iš lenkų kalbos vertė Vytas Dekšnys. Vilnius: Apostrofa, 2015, 455.

²⁸ Kavolis, „Nužemintųjų generacija“, 118.

²⁹ *Ibid.*

veda į naują, sąmoningą egzistenciją, kuriai pats žmogaus sąmoningumas dar gali teikti jėgų išlikti svetimoje tikrovėje, pažeidžiančioje žmogaus prigimtiškumą, natūralų ryšį su savąja žeme, kurią pats V. Kavolis suprato kaip tiesioginę žmogaus ir jo prigimties tarpininkę.³⁰ Šiuo požiūriu V. Kavoliui artima anksčiau minėta A. Šliogerio filotopijos samprata.

Vis dėlto naujos egzistencinės tikrovės įsisąmoninimas ieškant savo egzistencijos įprasminimo kartu atveria kelią formuoti objektyviajai egzilinės sąmonės formai, atsirandančiai iš fizinės distancijos tarp individo ir jo ankstesnės, artimai pažintos ir neretai gimtosios aplinkos. Neatsitiktinai naujoje tikrovėje atsidūrę nužemintieji neišvengiamai grįžta prie savo gyvenimo prasmės klausimo, ko gero, pamatinio, į neatšaukiamą baigtinumą, o sykiu – metafizinį ir egzistencinį nepakankamumą įtvirtinto žmogaus gyvenime. Svarstant savo gyvenimo prasmės klausimą, paprastai siekiama rasti savo vietą tarp kitų, panašių ir besiskiriančių žmonių, tarp žemiškųjų, materialinių, perdėm imanentinių ir antjuslinių, metafizinių žmogaus poreikių, kintančiuose laiko ir erdvės horizontuose, kuriuos įprasta vadinti istorija.

Bandydamas parodyti kiekvieno, sąmoningajai egzistencijai neabejingo egzilo poreikį suvokti savo padėtį ir sykiu pagrįsti savąją egzistenciją, kuri sąmoningam žmogui, ypač priverstinai pasitraukusiam svetur, nėra jau tokia akivaizdi ir suprantama, V. Kavolis atkreipė dėmesį į ne vieno egzilo išreikštą abejonę pirmiausia dėl savo padėties, o kartu, galima teigti, egzilinės sąmonės, būtinumo. Jis klausia: „[g]al generacija nužeminta (ne tik žemę praradusi, bet ir istorijos moraliai niekinama) todėl, kad bandė (ir savo užsimiršimu tebebando) išvengti pavergtųjų kentėjimo?“³¹ Kita vertus, galima tarti, kad bet kurio egzilo at(si)skyrimas nuo savo žemės, jei tik jis nėra nesąmoningas ir savo egzistencijos neatsisakęs svarstyti individas, intelektualine ir sykiu moraline prasme nėra lengvesnės egzistencijos forma. Atrodo, egzilo likimo įsisąmoninimas tolydžio darėsi vis skaudesnis, kuo labiau buvo bandoma išsisknyti už savo gimtosios žemės ribų ir surasti naujos egzistencijos pateisinimą. Tokios egzistencijos sąlygomis anksčiau ar vėliau negalėjo neiškilti ir egzilo laisvės prasmės klausimas. Kaip rašo V. Kavolis, „atbėgę iš krašto, kur nuolatinė kova už lėtą laisvės sferos plėtimą formuoja naujo tipo herojus (ir budelius), – išiviai niekina patys save, neišmokdami, ką su savo laisvės pertekliumi daryti.“³²

Egzilas, nebegalėdamas savo egzistencijos paremti išsisknijimu savo gimtojoje žemėje, priverstas persvarstyti savo santykį ne tik su savo gimtaisiais namais, bet ir su savo likimo bendruomene – nužemintųjų generacija, su Dievu, su mirtimi, su tikrove apskritai. V. Kavolis taip nusako egzilio likimą: išėivijos realybėje „nieko nebegalima atrasti, tik dalytis prisiminimais (tiems, kurie jų turi) arba bendru neatradimo sąmoningumu (tiems, kurie niekada nėra turėję)“³³. Bet kuo sąmoningiau apie tai mąstoma, tuo labiau „pradedama nebeapčiuopti savo prisiminimų ir nebesuprasti, ką jie reiškia“³⁴. Juk, kaip pažymėjo V. Kavolis, „[e]gzilis nėra vienkartinis, baigtas savo žemės praradimo aktas. Egzilis iš

³⁰ *Ibid.*, 67.

³¹ *Ibid.*, 73.

³² *Ibid.*, 93.

³³ *Ibid.*, 98.

³⁴ *Ibid.*, 114.

istorijos gilėja žmogaus sąmoningume.³⁵ Atrodo, būtent pastaroji V. Kavolio mintis, užfiksuota esė „Nužemintųjų generacija“, bene geriausiai nusako, kad egzilinę sąmonę – nesvarbu, subjektyviają ar objektyviają – pirmiausia prisiima pats individas, todėl skirtingu metu net to paties individo egzilinės sąmonės intensyvumas gali būti skirtingo laipsnio, jau nekalbant apie nesuskaičiuojamus variantus turinio, kuriuo gali būti pripildyta bet kuri iš šiame straipsnyje aprašomų dviejų egzilinės sąmonės formų. Tai, kad egzilinė sąmonė nėra kokia nors nekintanti konstanta ir gali būti stiprinama arba silpninama paties individo aktyviomis sąmonės pastangomis, liudija ir kitas žymus lietuvių išeisvis, poetas Algimantas Mackus, kuris rašė:

Ar nebūtų racionaliau ramiai ir pastoviai rengtis imigranto gyvenimui? Atsisakyti dviejų pilietybių: Utopijos – kuo tebenoriu tikėti, ir Eldorado – būto, bet būti daugiau negalinčio. <...> Aš pasilieku egzilėj. Dviejų nesamų valstybių pilietis. <...> Po galais, aš noriu būti egzilas.³⁶

Egzilui, kaip minėta, svarbu rasti vietą savo aplinkoje, todėl jam, kaip ir bet kuriam mirtingajam, svarbi bendruomenė, jo likimu besidalijančių nužemintųjų generacija. Kaip sakė V. Kavolis, „[b]endruomenė – žmogaus ir egzistencijos tarpininkė“³⁷, todėl „[k]ad galėtumėm būti savim, reikia turėti, kam priklausyti“³⁸. Siekis suvokti savo padėtį verčia svarstyti ne tik apie save tarp kitų, panašių į tave, bet ir bandyti suvokti save prieš kitą, egzilo atžvilgiu transcendentinę, bet sykiu imanentiškai modifikuotą tikrovę. Todėl neatsitiktinai egzilo egzistencijoje natūraliai pakinta ir jo santykis su Dievu. Atrodo, jeigu kas ir liudija esant Dievą, tai pati mirtis, kuri neišvengiamai susitinka su mirtinguoju ir galimai pasireiškia kaip Dievo atverties galimybė. Dievo nusigrėžimas nuo gyvo mirtingojo egzistencijos neretam egzilui tapo savotiška vienijančia patirtimi, nors ir skausminga. Kaip rašė V. Kavolis, „[b]endras skausmas, kaip patiriame kritiškaisiais savo gyvenimo momentais, sieja stipriau negu bendras tikėjimas“³⁹.

Galiausiai savo patirtį įsisąmoninusiame egzilui svarbus ir jo vietos istorijoje ir dabartyje klausimas. Anot V. Kavolio, „[g]alima gyventi be išganymo pažado, negalima – be įsivertinimo praeityje ir dabarties uždavinių sąmonės“⁴⁰. Pats veikimas, kaip minėta, teikia daugiau prasmės nei tikslas, dėl kurio veikiama. Kaip sakė V. Kavolis, „[a]rba, iš paskutiniųjų įtempęs jėgas, rizikuodamas viskuo, ką turi ir ko dar nesi turėjęs, sulipdysi įtikinamą savosios egzistencijos pateisinimą, – arba liksi tuščias išnuomotame bute, murmedamas žodžius, kurie tik kitiems ir kadaise buvo ką nors reiškę“⁴¹. Svarstant dabarties veikimo galimybes, egzilui svarbus ir jo vaidmens, jo padėties istorinis suvokimas. Kaip minėta, pasak V. Kavolio, „[e]gzilo (visiškai sąmoningo žmogaus) drama gali baigtis sugrįžimu. Bet sugrįš tik tai, kas bus egzilyje (istorijoje) sukurta. Egzilai patys į savo vaikystės namus, į

35 *Ibid.*, 85.

36 Mackus, Algimantas, „Iš užrašų apie egzilę“, in *Ir mirtis nebus nugalėta*. Vilnius: Vaga, 1994, 519–520.

37 Kavolis, „Nužemintųjų generacija“, 96.

38 *Ibid.*, 106.

39 *Ibid.*, 86.

40 *Ibid.*, 107.

41 *Ibid.*, 112.

prarastąjį rojų nebesugrįžta.⁴² Todėl neatsitiktinai poreikis veikti ir kurti, taip išsakant savosios egzistencijos galimybę, tapo tikrosios prasmės šaltiniu ar netgi pačios individo būties *conditio sine qua non*.

Taigi galima matyti, kad aktyvus sąmonės budrumas, padedantis svarstyti egzilo padėtį jo fiziškai prarastos aplinkos atžvilgiu, o kartu steigiantis objektyviąją egzilinę sąmonę, kuri kartu tampa vienintele jungtimi su anksčiau gyventa, jam artima aplinka, atrodo, paties V. Kavolio buvo suprantamas kaip egzilo egzistencijos pagrindimo ir įprasminimo galimybė, o kartu būtinumas. Sąmoningai permąstęs savo vietą tarp kitų, radęs arba bandęs rasti savo vietą naujos, jam nepažįstamos, beveik transcendentinės tikrovės atžvilgiu, egzilas buvo skatinamas gyventi, tik jau kitoje, nužemintųjų egzistencijoje.

Išvados

1. Straipsnyje plėtojama dviejų – subjektyviosios ir objektyviosios – egzilinės sąmonės formų koncepcija, pagrįsta Cz. Miłoszo ir V. Kavolio XX a. 6–7 dešimtmečių eseistika, leidžia įtikinamai parodyti, kad egzilinės sąmonės susiformavimo prielaidos kyla ne (vien) iš materialinių aplinkybių pokyčio, priverčiančio individą fiziškai pakeisti savo gyvenamąją vietą, bet pirmiausia iš paties individo sąmoningo santykio su aplinka, net jeigu individas pasirenka fiziškai to santykio su aplinka nenutraukti, tačiau moraliai tai aplinkai priešinas ir taip įgyja subjektyviąją egzilinę sąmonės formą.
2. Cz. Miłoszo esė „Pavergtas protas“, perteikiant intelektualo veikimo galimybes pokario komunistinėje Lenkijoje ir nenorą susitapatinti su naujuoju režimu, parodoma, kad žmogaus įprastinę, natūralią egzistenciją paneigiančioje aplinkoje jam vienintele priebėga nuo tokios aplinkos tampa vidinis pasaulis – „vidinė emigracija“, arba subjektyvioji egzilinės sąmonės forma, pasiekiamą pirmiausia iš sąmoningo santykio su priešintis arba pasitraukti skatinančia aplinka. Minėta esė, o kartu ir paties Cz. Miłoszo asmeninis apsisprendimas ne iš karto pasitraukti iš komunistinės Lenkijos liudija, kad subjektyvioji egzilinės sąmonės forma bet kada gali virsti objektyviąja, kai žmogus pasirenka pakeisti pačią materialiąją aplinką. Kita vertus, „vidinę emigraciją“ iškeitus į „išorinę emigraciją“ nebūtinai pasiekiamą savosios egzistencijos prasmė. Pačiam Cz. Miłoszui tai buvo dvasinė mirtis, kaip ir daugeliui jo bendro likimo bendruomenės narių, V. Kavolio žodžiais tariant, nužemintųjų generacijai, tačiau, kaip žinoma, poeto talentas ir sąmonės intensyvumas laidavo galimybę toliau palaikyti savąją egzistenciją ir tapti vienu iškiliausių XX a. poetų ne tik Lenkijoje, bet ir pasaulyje.
3. Nors straipsnyje analizuotoje V. Kavolio esė „Nužemintųjų generacija“ ir parodyta, kaip įgyjama objektyvioji egzilinės sąmonės forma, kartu atskleista, kad net ir esant objektyviam pagrindui – realiam, arba fiziniam, nuotoliui nuo savo gimtosios žemės – tokios egzilinės sąmonės turinys didele dalimi priklauso nuo konkretaus individo pastangų svarstyti savo egzistenciją, todėl objektyvioji egzilinės sąmonės

⁴² *Ibid.*, 118.

forma realizuojama pirmiausia per sąmoningą santykį su aplinka, o pati egzilinė sąmonė pirmiausia yra prisiimta egzilu besijaučiančio ar kitų taip įvardijamo asmens būseną.

4. Straipsnyje aprašytos dvi – subjektyviosios ir objektyviosios – egzilinės sąmonės formos nurodo egzilo padėtį ir tos padėties įsisąmoninimą aplinkos atžvilgiu, tačiau straipsnio autoriaus pasirinkti abiejų egzilinės sąmonės formų įvardijimai tėra sąlyginiai ir išreiškia egzilinės sąmonės radimosi subjektyvųjų arba objektyvųjų pagrindą – priklausomai nuo to, ar egzilu besijaučiąs individas yra idealiai (subjektyviai) ar fiziškai (objektyviai) atitrūkęs nuo konkrečios aplinkos, kurios atžvilgiu susiformuoja egzilinė sąmonė. Taip pat atkreiptinas dėmesys, kad nė viena iš dviejų straipsnyje aptariamų egzilinės sąmonės formų nesiekta parodyti, kokį konkretų egzilinės sąmonės turinį gali įgyti egzilu įvardijamas ar besijaučiantis individas – kiekvienos formos turinys priklauso nuo individo santykio su aplinka, verčiančia jį jaustis egzilu, ir jo įsisąmoninimo laipsnio.

Literatūra

- „Ar vartotinas žodis „egzilis“?“, *Valstybinė lietuvių kalbos komisija*, žiūrėta 2025 gruodžio 17, <https://vlkk.lt/konsultacijos/5230-egzilis>.
- Fink, Eugen, *Laimės oazė. Esė apie žaidimo ontologiją*, iš vokiečių kalbos vertė Rūta Jonynaitė. Vilnius: Apostrofa, 2018.
- Franaszek, Andrzej, *Miłoszas. Biografija*, iš lenkų kalbos vertė Vytas Dekšnys. Vilnius: Apostrofa, 2015.
- Greimas, Algirdas Julius, „[Laiškas] Arvydui Šliogerui, [1991.]3.9–11“, in *Algirdas Julius Greimas. Asmuo ir idėjos*, t. 1, sudarė Arūnas Sverdiolas. Vilnius: „Baltų lankų“ vadovėliai, 2017.
- Kavolis, Vytautas, „Nužemintųjų generacija“, in *Žmogus istorijoje*. Vilnius: Vaga, 1994.
- Mackus, Algimantas, „Iš užrašų apie egzilę“, in *Ir mirtis nebus nugalėta*. Vilnius: Vaga, 1994.
- Mažeikis, Gintautas, *Įsikitinimai. Sąmoningumo metamorfozės*. Vilnius: Kitos knygos, 2013.
- Miłosz, Czesław, *Pavergtas protas*, iš lenkų kalbos vertė Almis Grybauskas. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2022.
- Orwell, George, *1984*, iš anglų kalbos vertė Virgilijus Čepļiejus. Kaunas: Jotema, 2021.
- Schiller, Friedrich, „15 laiškas“, in *Laiškai apie estetinį žmogaus ugdymą*, iš vokiečių kalbos vertė Antanas Gailius. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1999.
- Šliogeris, Arvydas, „Blyksniai Greimo horizontuose“, in *Algirdas Julius Greimas. Asmuo ir idėjos*, t. 2, sudarė Arūnas Sverdiolas ir Eric Landowski. Vilnius: Baltos lankos, 2018.
- Šliogeris, Arvydas, *Transcendencijos tyla. Pamatiniai filosofijos klausimai*. Vilnius: Margi raštai, 2011.

Eimantas PILECKAS

Vytautas Magnus University, Lithuania

FORMS OF EXILIC CONSCIOUSNESS IN THE ESSAYS OF CZESŁAW MIŁOSZ AND VYTAUTAS KAVOLIS IN THE 1950S–1960S

Summary. This article aims to describe possible forms of exilic consciousness on the basis of texts published in the 1950s–1960s by two distinct, but in their exilic experiences rather similar intellectuals: Czesław Miłosz's *The Captive Mind* (1953) and Vytautas Kavolis's *The Generation of the Landless: Sketches of an Exilic Worldview* (1968). The article advances several arguments of primary relevance to exile studies. It proposes, first, the existence of at least two distinct forms of exilic consciousness, named as *subjective* and *objective*. Second, it argues that an individual who has been compelled to leave and may therefore be regarded as an exile does not necessarily possess exilic consciousness. Third, it contends that exilic consciousness may develop even when an individual remains living under conditions that promote departure, provided that these conditions are actively resisted through deliberate acts of consciousness.

Keywords: exilic consciousness, internal émigré, exile, generation of the landless, subjective exilic consciousness, objective exilic consciousness.